

مجله مطالعات ایرانی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال پانزدهم، شماره بیست و نهم، بهار و تابستان ۱۳۹۵

ابوعلی سیرجانی در رأس یک خانواده محدث در بغداد قرن پنجم*

دکتر محسن پورمختار

چکیده

در این مقاله سعی شده است تا اطلاعات پراکنده‌ای که در متون مهم تاریخی و رجالی درباره ابوعلی سیرجانی یافت می‌شود، طبقه‌بندی، تنقیح و تحلیل شود و یک تک‌نگاری از زندگی و فعالیت‌های فرهنگی و معنوی او به دست داده شود. ابوعلی، حسن بن محمد بن احمد سیرجانی کرمانی از محدثین و صوفیان و زاهدان قرن پنجم هجری است. سیرجانی در سال ۴۰۸ هـ ق متولد شده و در ۴۹۵ هـ ق وفات یافته است. وی ساکن بغداد بوده و سفرهای بسیار در بلاد اسلامی از جمله کرمان، فارس، عراق، شامات، مصر و حجاز کرده است. سیرجانی در طلب حدیث و نوشتن آن رنج بسیار برده و استادان و شاگردان فراوان داشته است. از آنجا که آثاری از سیرجانی در دست نیست نمی‌توان راجع به کم و کیف آنها نظر داد. بر طبق منابعی که از او سخن گفته‌اند، وی در نقل و روایت حدیث ثقه نبوده و متهم به جعل بوده است. با این وصف، ابوعلی سیرجانی در عصر خود در ردیف مشایخ صوفیه و اهل زهد و ورع قرار داشته است و همسر او، ست‌البلد و دختر او سعدی مکتبی به ام‌النسب هر دو از راویان و حافظان حدیث بوده‌اند.

واژه‌های کلیدی

حدیث، علم رجال، تصوف، ابوعلی سیرجانی، ست‌البلد، سعدی سیرجانی

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۴/۱۱/۲۴

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۳/۸/۱۴

m_p_mokhtar@yahoo.com

نشانی پست الکترونیک نویسنده:

۱. استادیار دانشگاه ولی عصر رفسنجان

۱. مقدمه

نهضت عظیم علمی و فرهنگی اسلام، هزاران دانشمند در رشته‌های گوناگون علم و معرفت پرورده‌است که هرکدام به سهم خود در اعتلای این فرهنگ نقش داشته‌اند. از نکات شناخته شده نهضت علمی اسلام آن است که اغلب بزرگان آن ایرانیان بوده‌اند. کثرت تعداد این علما و گستره وسیع حضور آنها که از چین تا آفریقا را شامل می‌شود، شناخت دقیق احوال و آثار آنان را کاری بزرگ و زمانبر می‌کند که باید تدریجاً و با اتکا به منابع اصیل و روشهای علمی این گونه پژوهش‌ها صورت گیرد.

۱-۱. بیان مسئله

استان پهناور کرمان در طول تاریخ همواره یکی از مراکز فرهنگی ایران بوده و فرزاندگانی را به فرهنگ ایرانی و اسلامی تقدیم داشته‌است که در مورد زندگی و فعالیت‌های علمی اغلب آنها هنوز تحقیقات علمی روشمندی انجام نگرفته‌است. در این مقاله به معرفی یکی از علما و محدثین برجسته قرن پنجم هجری می‌پردازیم. ابوعلی حسن بن احمد سیرجانی کرمانی. آنچه در مورد سیرجانی جالب توجه می‌نماید علاوه بر وجوه علمی متعدد شخصیت خود او، خانواده فرهنگی و عالم‌پرور اوست.

آن گونه که از منابع معتبر به دست می‌آید همسر و دختر سیرجانی از عالمان و روایان حدیث در روزگار خود بوده و از آنچنان اهمیتی در این حوزه‌های دانش برخوردار بوده‌اند که شخصیت‌های طراز اول اسلامی به شاگردی یا نقل حدیث از ایشان پرداخته‌اند. این حقیقت، اهمیت مقام زن را در تمدن اسلامی و نقش مهم او در جامعه آن عصر نشان می‌دهد. مسئله این پژوهش، تحقیق درباره زندگی، خانواده و فعالیت‌های ابوعلی سیرجانی است. توضیح آنکه منابع اطلاعات درباره سیرجانی بیشتر به زبان عربی بوده و اطلاعات آنها بعضاً با یکدیگر در تضاد هستند، چنانکه حتی در باب نام او هم اتفاق نظر وجود ندارد. از سوی دیگر همین پراکنده‌گی اطلاعات می‌تواند موجب نتیجه‌گیری‌های نادرست شود؛ چنان که استاد شفیعی کدکنی با توجه به آنچه که در کتاب تبصرة العوام آمده، ابوعلی سیرجانی را همان خواجه ابوالحسن علی بن حسن سیرجانی، صاحب کتاب البیاض و السواد دانسته‌اند. (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۱۱۰)

۱-۲. پیشینه تحقیق

همانگونه که در بالا اشاره شد درباره ابوعلی سیرجانی و خانواده او تا کنون مطلبی تحقیقی نگاشته نشده‌است.

۱-۳. اهمیت و ضرورت تحقیق

از آنجا که درباره ابوعلی سیرجانی با آن مقام علمی و معنوی شامخ تا کنون کوچکترین تحقیقی انجام نشده، ضرورت انجام این پژوهش مشخص است. مخصوصاً اگر در نظر داشته باشیم که همسر و دختر وی از علما و محدثین روزگار خود بوده‌اند، پژوهش درباره خانواده‌ای چنین عالم‌پرور اهمیتی مضاعف می‌یابد.

۲. بحث اصلی

با توجه به آنچه که درباره پراکندگی اطلاعات درباره زندگی و احوال ابوعلی سیرجانی در متون ذکر شد و نیز برای پرهیز از تکرار ارجاعات در متن مقاله، برخی از نصوص مربوط به ابوعلی سیرجانی در اینجا به ترتیب تاریخی آورده و سپس در طی بحث، تحلیل می‌شوند.

۲-۱. نصوص منابع مربوط به ابوعلی سیرجانی

۲-۱-۱. الأنساب

و أبو علی الحسن بن الصوفی السیرجانی، سکن بغداد، ورحل إلى الشام والحجاز، وکان حریصاً علی طلب العلم والحديث، زاهداً، متقللاً، غیر آنه ما کان ثقاً فی النقل صدوقاً فی القول، أجمع أهل بغداد و حُفَاطَها علی ذلك، و کان أبوبکر محمد بن أحمد بن عبد الباقي بن الخاضبة الحافظ يقول: أعرف من قطع بادية تبوك بقليل من الزاد، ولا يسمع منه شی، وليس بشی فی الحديث، وأشار إلى أنه أبو علی السیرجانی، أكثر عن الحُفَاطِ مثل أبي بكر أحمد بن علی بن ثابت الخطيب، و خطه علی كتبه. و ابنته سُعدی بنت السیرجانی سمعتُ منها ببغداد، صالحه فقيره، روت عن أبي نصر محمد بن محمد بن علی الزینبی، قرأتُ علیها كتاب البعث لأبي بكر عبد الله بن أبي داود السجستاني، و توفي أبو علی سنة نيف و ثمانين وأربعمائة، و سُعدی تركتها فی الاحياء سنة سبع و ثلاثين وخمسائة. (السمعاني، ۱۴۰۸: ۳/۳۵۸)

۲-۱-۲. تاریخ مدینه دمشق

الحسن بن محمد بن احمد بن الفضل أبو علی الكرمانی السیرجانی. نزیل بغداد. سمع بدمشق أبا الحسين بن مكی المصری و أبا الحسن بن أبي الحديد و محمد بن إبراهيم بن محمد بن عبد الله بن احمد بن حذلم و علی بن محمد بن علی بن ازهر العلی و علی بن الخضر بن عبدان و أبا العباس بن قیس و أبا القاسم عبدالرزاق بن عبد الله بن الفضیل و أبا القاسم بن أبي العلاء و مسلم بن احمد بن الحسين الكعکی و القاضی أبا عبد الله محمد بن علی بن یوسف بن اسباط الطرسوسی و بصور أبا الفتح سلیم بن آیوب الرازی و أبا بكر

الخطیب وأبا نصر محمد بن احمد بن شیب الكاغدی البلخی المفسر بجیرفت من کرمان سمع منه شیخنا أبو الحسن سعد الخیر بن محمد و أبو الفضل عمّار بن ناصر بن ناصر بن نصر المراغی الحدادی. أنبأنا أبو الحسن سعد الخیر بن محمد و نقلته من خطه أنا الشیخ الأمام الحافظ أبو علی الحسن بن محمد بن احمد بن الفضل الكرمانی أنا أبو القاسم احمد بن عبد الواحد بن محمد بن احمد بن أبی الحدید اخبرنی جدی أبو بكر محمد بن احمد السلمی أنا أبو بكر محمد بن جعفر بن محمد بن سهل السّامری نا ابراهیم بن عبد الله بن الجنید الختلی نا عمرو بن خالد الحرانى أنا ابن لهیعة عن عیاش بن عباس الفتیانی عن مالك بن عبادة الغافقی قال: مرّ رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بعبد الله بن مسعود وهو جريرة فقال له: لا تكثر همك ما يقدر يكن وما ترزق يأتيك. (ابن عساکر، ١٤١٥: ١٣/٣٥٥)

٢-١-٣. معجم السفر

أخبرنا ستّ البلد بنت عبد الله الرومیه وزوجها أبو علی الكرمانی الصوفی ببغداد قالوا: .... أنّ النبىّ قال: إنّ من الشّعر حكمة. أخبرتنى أمّ النّسب سّعدى بنت أبى علی الحسن بن محمد الكرمانی ببغداد ... عن أبى هُريرة قال: سمعتُ رسول الله: خيرُ الصّدقة ما تُصدق به عن ظهر غنىّ وليبدأ أحدكم بمن يعول. (السلفی الاصبهانی، بی تا: ١/١٠٨)

٢-١-٤. المنتظم فى تاريخ الملوك والأمم

الحسن بن محمد ابن احمد بن عبد الله بن الفضل ابو علی الكرمانی الشّرقيّ الصّوفی. رَحَل فى طلب الحديث وعنى بجمعه وسمع الكثير و كان فيه دين و عبادة و زهد، يُصَلّى بالليل لكنّه روى ما لم يُسمع فافسد ما سمع و كان المؤتمن ابو نصر يقول: هو كذّاب. توفى هذه السنّة وقد جاوز السبعين. (ابن جوزى، ١٣٥٨: ٩/١٣٢)

٢-١-٥. تلبیس ابلیس

قال المُصنّف رحمه الله: هذه الطائفة إذا سمعت الغناء تواجدت و صفتت و صاحت و مزقت الثياب و قد لبس عليهم إبليس فى ذلك و بالغ و قد احتجوا بما أخبرنا به أبو الفتح محمد بن عبد الباقي قال: أنبأنا أبو علی الحسن بن محمد بن الفضل الكرمانى قال: أخبرنا أبو الحسن سهل بن علی الخشاب قال: أخبرنا أبو نصر عبد الله بن علی السّراج الطّوسى قال: وقد قيل له أنّه لما نزلت: وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ، صاح سلمانُ الفارسىّ صيحةً و وقع على رأسه ثم خرج هارباً. (ابن الجوزى، ١٤٢١: ١/٢٢٣)

أخبرنا محمد بن عبد الباقي بن احمد بن سليمان نا أبو علی الحسين بن محمد بن الفضل الكرمانى نا سهل بن علی الخشاب نا أبو نصر عبد الله بن علی السّراج قال: بلغنى أنّ جماعةً من الخلوئیة زعموا أنّ الحقّ تعالى اصطفى أجساماً حلّ فيها بمعانى الربوبية و منهم من قال هو حالٌ فى المُستحسّات. (همان: ١/٢٣٦)

أخبرنا محمد بن ناصر نا المبارك بن عبد الجبار نا عبد العزيز بن علي الأزجى نا إبراهيم بن محمد بن جعفر الساجى نا أبو بكر عبد العزيز بن جعفر ثنا أبو بكر احمد بن محمد الخلال نا الحسن بن احمد الكرمانى ثنا أبو بكر ثنا شبابة ثنا ورقاء عن عمرو بن دينار عن عكرمة عن ابن عباس قال: كان أهل اليمن يحجّون ولا يتزوّدون ويقولون: نحن متوكّلون فيحجّون فيأتون إلى مكة فيسألون الناس فأنزل الله عز وجل: **وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى**. (همان: ١/٢٧٣)

أخبرنا محمد بن عبد الباقي بن احمد أنبأنا أبو علي الحسن بن محمد بن الفضل الكرمانى نا سهل بن علي الحساب نا عبد الله بن علي السراج قال: سمعتُ احمد بن علي الوجدى يقول: حجّ الدينورى اثنتى عشرة حجة حافياً مكشوف الرأس وكان إذا دخل فى رجله شوكةً يمسح رجليه فى الأرض ويمشى ولا يتطأطأ إلى الأرض من صحه توكله. (همان: ١/٣٠٧)

أخبرنا محمد بن أبى القاسم أنبأنا الحسن بن محمد بن الفضل الكرمانى نا سهل بن علي الخشاب وأخبرنا أبو الوقت نا احمد بن أبى نصر نا الحسن بن محمد بن فورى قال نا عبد الله بن علي السراج قال: سمعتُ أبا عبد الله أحمد بن محمد الهمدانى يقول: دخلتُ على الشبلى فلما قُمتُ لأخرج كان يقول لى ولمن معى الى أن خرجنا من الدار: مُرُوا أنا معكم حيث ما كنتم وأنتم فى رعايتى وكلاءتى. (همان: ١/٣٠٩)

أخبرنا محمد بن عبد الباقي بن احمد أنبأنا أبو علي الحسن بن محمد بن الفضل الكرمانى نا أبو الحسن سهل بن علي الخشاب نا أبو نصر عبد الله بن علي السراج قال: ذكر عن أبى الكرنبى وكان أستاذ الجنيد انه أصابته جنابه وكان عليه مرقعة تخينة، فجاء إلى شاطيء الدجلة والبرد شديد فحرنت نفسه عن الدخول فى الماء لشدة البرد فطرح نفسه فى الماء مع المرقعة ولم يزل يغوص حتى خرج وقال: عقدتُ أن لا أنزعها عن بدنى حتى تجف على فلم تجف عليه شهراً. (همان)

٢-١-٦. التدوين فى اخبار قزوين

المنوج بن المظفر بن المشرف بن نصر بن عبد الجبار بن حامد بن أبى صابر المشرف القاضى، تفقه بقزوين وبأصبهان، وكان جيد القريحة، دقيق النظر... وسمع الحديث بأصبهان، وحصلت له إجازة جماعة من شيوخها المعتبرين. سمع أبا عبد الرحمن أحمد بن أبى سعد بن حموية بساوة سنة إحدى وسبعين وخمسائة، يحدث عن أبى الحسن على بن أبى جعفر الحموى ثنا أبو علي الحسن بن محمد بن أحمد الكرمانى ثنا أبو محمد كسرى بن عبد الكريم بن كسرى السلمى، قاضى حلب بها، سنة ست وستين وأربعمائة، ثنا الشريف أبو عبد الله جعفر بن محمد بن أحمد بن الحسين بن إسحاق بن جعفر الصادق... (الرافعى القزوينى، ١٩٨٧: ٤/١٤٣)

٢-١-٧. تاریخ الاسلام

الحسين بن محمد بن أحمد أبوعلی الكرماني السیرجانی الصالح الصوفي، أحد من عنى بطلب الحديث وأكثر منه ببغداد، لكنه أفسد نفسه و ادعى ما لم يسمعه. و هو الذى دمر على الطريثي و ألحق اسمه فى أجزاء، فعرفت. وكان قد كتب عن محمد بن الحسين بن الترجمان بالشام. و حدث عنه السلفى فقال: ثنا من أصله ببغداد، و سمع من عاصم، و رزق الله و كان صالحاً زاهداً. (الذهبي، ١٤٠٧: ٣٤/٢١١)

وقرأت بخط ابن الأنماطى أنه وجد بخط قال: أبو على الحسن بن أحمد الكرماني الصوفي، يعنى الذى غسل الشيخ أبا إسحاق، سمعته يقول... (همان: ٣٢/١٥٠)

٢-١-٨. سيرة اعلام النبلاء

الشیرجانی المحدث الرّحال أبو على الحسن بن محمد بن أحمد بن عبد الله بن الفضل الكرماني الصوفي، تعب و كتب الكثير و تغرب. و سمع من أبى الحسين محمد بن مكى بدمشق، و من سليم بصور، و من ابن طلحة، و عاصم بن حسن ببغداد، و كان ذا عبادة و نسك. روى عنه: أبو البركات إسماعيل بن أحمد الصوفي، و السلفى، و لاح كذبه و تزويره. قال شجاع: ضعيف. و قال المؤتمن: ينبغي أن يُنادى على قبره: هذا كذاب. و قال عبد الوهاب الانماطى: هو خرب بيت ابن زهراء الطريثي. و قال ابن ناصر: كان يكذب. و قال السلفى: لم أكتب إلا من أصوله. و قال السمعاني: كتب ما لا يدخل تحت الحصر ولا ينفع، و ادعى أشياء، و سمع لنفسه. مات سنة خمس و تسعين و أربع مئة فى شعبان، و له سبع و ثمانون سنة.

الشیرجانی كالشیرجى: نسبة لمن يبيع الشيرج، و ضبطه بكسر الشين السمعاني، و تابعه عليه ابن الاثير، و السيوطى، و خالف صاحب المصباح المنير، فقال: هو بفتح الشين مثال زينب و صيقل و عيطل، و هذا الباب باتفاق ملحق بباب " فعلل " نحو " جعفر "، و لا يجوز كسر الشين، لانه يصير من باب " درهم " و هو قليل، و مع قلته، فأمثله محصورة، و ليس هذا منها. (الذهبي، ١٤١٣: ١٩/١٨٩)

٢-١-٩. ميزان الاعتدال

«الحسن بن محمد بن أحمد بن فضل، أبو على الكرماني، أتهمه المؤتمن الساجى، و أساء عليه الثناء ابن ناصر يقال: زور لنفسه، و هو متأخر» (الذهبي، ١٣٨٢: ١/٥٢١).

٢-١-١٠. الوافى بالوفيات

الكرمانى الصوفى الحسن بن محمد بن أحمد بن عبد الله بن الفضل بن غالب الكرماني الشيرجاني، أبو على الصوفى. رحل فى طلب الحديث إلى بلاد فارس، و دخل الشام، و سمع الكثير، و كتب بخطه كثيراً من الكتب و الأجزاء. و صحب مشايخ الصوفية. سمع الخطيب أبا بكر، و حدث باليسير لضعفه و ظهور الكذب عليه، مع ديانة و عبادة و نسك.

رؤى عنه أبو الفضل محمد بن طاهر المقدسى الحافظ و أبو طاهر السلفى الحافظ و أبو البركات إسماعيل بن أحمد بن محمد بن محمد الصوفى. توفى ببغداد سنة خمس و تسعين و أربعمئة. (الصفدى، ۱۴۲۰: ۱۲/۱۳۵)

۲-۱-۱۱. غايه النهاية فى طبقات القراء

«الحسن بن محمد بن الفضل أبو على الكرمانى الصوفى الزاهد، قرأ بدمشق على الحسين بن على الرهاوى، قرأ عليه أبو الكرم الشهرزورى» (ابن الجزرى، بى تا: ۲۳۳).

۲-۱-۱۲. لسان الميزان

الحسن بن محمد بن أحمد بن فضل أبو على الكرمانى: أتهمه المؤتمن الساجى و أساء عليه الثناء ابن ناصر يقال: زور لنفسه و هو متأخر انتهى. و قال ابن النجار: كتب بخطه كثيراً من الكتب و الأجزاء و روى عن الخطيب و سليم الرازى و جماعة و كان عابداً ناسكاً روى عنه السلفى و جماعة. قال المؤتمن الساجى: ينبغى أن يُنادى على قبره: هذا كذاب! و قال ابن الأنماطى: هو الذى خرب بيت أبى بكر بن زهر يعنى الطريثى و قال ابن الحافى: لا يُعتمد على نقله قال ابن عطف: مات سنة خمس و تسعين و أربعمئة. و روى عنه سعد الخير بن محمد الأنصارى و وصفه بالحفظ و قال ابن السمعانى: أحدٌ من عنى بجمع الحديث و نقل بخطه ما لا يدخل تحت الحصر إلا أنه ادعى سماع ما لم يسمعه و أفسد سماع جماعة من الشيوخ فحملهم إلى أن حدثوا بما لم يسمعوا منهم أبو بكر الطريثى و رأيتُ أنا فى عدة أجزاء من تصانيف الخطيب سماعه إما مُلحقاً وإما مُصلحاً و كان مع ذلك له ورعٌ و صلاحٌ و زهدٌ و تنسكٌ و صحبةٌ للمشايخ. قال ابن ناصر: كان ظاهره الصلاح والخير منكر و لو قنع بما رزقه الله من السماع كان أصلح لأن الرجل ينتفع بالقليل مع الصدق. (العسقلانى، بى تا: ۲/۲۵۴)

۲-۱-۱۳. الغدير

«الحسن بن محمد ابو على الكرمانى الشرقى المتوفى ۴۹۵ رحل فى طلب الحديث و عنى بجمعه و سمع الكثير و كان فيه دين و عباده و زهد يُصلّى الليل لکنه روى ما لم يسمع فافسد ما سمع و كان الموتى بنو نصر يقول: هو كذاب (الأمينى النجفى، ۱۳۸۷: ۵/۲۲۵).

۲-۱-۱۴. الوضاعون واحاديثهم

عيناً مطالب الغدير را تکرار کرده است (الأمينى النجفى، ۱۴۲۰: ۱۶۸).

۲-۲. شرح احوال

در ذیل با توجه به آنچه که در منابع مذکور در بالا درباره ابوعلی سیرجانی آمده و نیز دو منبع فارسی - که در جای خود آورده می‌شود - به تنقیح مطالب و تحلیل آنها و شرح احوال او می‌پردازیم.

۲-۲-۱. نام و نسب و القاب

نام او را همه منابع به جز تاریخ الاسلام ذهبی که حسین آورده، «حسن» نوشته‌اند. با توجه به اجماع منابع و اینکه ذهبی در دو اثر دیگر خود «سیر اعلام النبلاء» و «میزان الاعتدال» با سایر منابع موافق است، قطعاً «حسن» صحیح است. ابن جوزی نیز در المنتظم یک‌بار و در تلبیس ابلیس شش بار از نام برده و در یکی از موارد کتاب اخیر نام او را حسین آورده که در قیاس با شش مورد دیگر قطعاً اشتباه در کتابت است.

نام پدر ابوعلی حسن سیرجانی را منابع ما «محمد» نوشته‌اند، به جز الانساب سمعانی و ذهبی در تاریخ الاسلام - ضمن شرح احوال ابواسحاق فیروز آبادی - و یک مورد از شش مورد در تلبیس ابلیس. به این صورت که در الانساب، الصوفی و در دو مورد اخیر، احمد ذکر شده است. در مورد روایت سمعانی به نظر می‌رسد متن افتادگی داشته باشد یا لقب او جانشین نام پدر شده باشد.^۱ در روایت ذهبی نیز احتمالاً نام پدر بزرگ او سهواً به جای نام پدر آمده است؛ چرا که ذهبی در تاریخ الاسلام و سیر اعلام النبلاء و میزان الاعتدال آنجا که به ترجمه ابوعلی سیرجانی پرداخته، نام پدر او را به شکل صحیح، محمد، آورده است؛ همچنین است در تلبیس ابلیس که با توجه به پنج مورد دیگر همین کتاب و یک مورد در المنتظم، به نظر می‌رسد احمد تصحیف محمد باشد.

اسامی اجداد او را منابع ما به اشکال ذیل آورده‌اند:

احمد: تاریخ الاسلام و التدوین

فضل: غایه النهایه و تلبیس ابلیس

احمد بن فضل: تاریخ دمشق، لسان المیزان و میزان الاعتدال

احمد بن عبدالله بن فضل: المنتظم و سیر اعلام النبلاء

احمد بن عبدالله بن فضل بن غالب: الوافی بالوفیات، فهرست ابن الاشبیلی

در مورد نام پدر بزرگ او نیز چنانکه مشهود است غالب منابع، «احمد» را تأیید می‌کنند.

کنیه او را نیز همه منابع «ابوعلی» ذکر کرده‌اند.

با توجه به موارد فوق، نام و کنیه و نسب و نسبت ایشان به صورت ابوعلی حسن بن محمد بن احمد سیرجانی کرمانی قطعی می‌نماید.

القاب ابوعلی سیرجانی در منابع ما به صورت ذیل آمده‌اند:

الصّوْفی: معجم السفر، المنتظم، تاریخ الاسلام، سیر اعلام النبلاء، الوافی بالوفیات و غایه النهایه

الشّرقی: المنتظم، الغدیر و الوضّاعون

الصّالح: تاریخ الاسلام

الزّاهد: غایه النهایه

الشّیخ الامام الحافظ: تاریخ الاسلام (ذهبی به نقل از استادش).

در باره القاب صوفی، زاهد و صالح در ادامه مقاله سخن خواهیم گفت؛ اما لقب شرقی، ممکن است به این خاطر که او از شرق دنیای اسلام (کرمان) به غرب جهان اسلام (عراق و شامات) آمده بوده است، به وی داده شده باشد. چنانکه محمد بن احمد مقدسی در احسن التّقسیم در تعریف اصطلاحات کتاب خود می‌نویسد: «فإن قلنا الشّرق أردنا أيضاً فارس و کرمان والسند: هر جا بگوییم شرق، مقصود از آن فارس، کرمان تا سند می‌باشد» (المقدسی، ۱۹۶۷: ۷).

۲-۲-۲. ولادت

با توجه به تاریخ وفات او - ۴۹۵ هـ - و سن او در هنگام وفات - ۸۷ سالگی - (← تاریخ وفات ↓) تاریخ تولد او باید ۴۰۸ هـ باشد. محل تولد او با توجه به نسبت السیرجانی^۱ و الکرمانی، طبعاً سیرجان است.

سیرجان در قرن پنجم:

سیرجان که امروزه یکی از بزرگ‌ترین و مهم‌ترین شهرستان‌های استان کرمان است، دارای قدمتی دست‌کم دو هزار ساله است. نام اصلی شهر، شیرگان و سپس تر سیرگان بوده است. لسترانج در کتاب جغرافیای سرزمینهای خلافت شرقی، در باره سیرجان در قرون اولیه اسلامی می‌نویسد:

سیرجان کرسی اسلامی قدیم کرمان، در زمان ساسانیان نیز شهر عمده آن ایالت بود و جغرافی‌نویسان عرب آن را السیرجان و الشیرجان (با «آل» تعریف) نوشته‌اند. سیرجان پس از آمدن اعراب کماکان مرکز اسلامی ایالت کرمان باقی ماند و تا اواسط قرن چهارم که جنوب ایران تحت استیلای آل بویه درآمد، بر این حال بود. حاکمی که از طرف آل بویه برای کرمان تعیین گردید و ابن الیاس نام داشت، کرسی ایالت را از سیرجان به بردسیر (شهر فعلی کرمان) منتقل ساخت و دستگاه و دیوان دولتی را به کرمان کنونی آورد...» (لسترانج، ۱۳۷۷: ۳۲۲ و ۳۲۳)

انتقال کرسی ایالت از سیرجان به بردسیر (کرمان فعلی)، اگرچه از اهمیت سیاسی شهر کاست، اما تا مدت‌ها پس از آن سیرجان همچنان بزرگترین شهر ولایت کرمان بود. سیرجان از جنبه‌های مختلف اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و هنری، از مهمترین شهرهای جنوب ایران بود و مخصوصاً با نیشابور، ارتباط نزدیک تجاری و فرهنگی داشت. رجال بسیاری از آنجا برخاسته و در حوزه‌های مختلف علمی و معنوی نام‌آور شدند. با این حال از آنجا که در قرون اولیه اسلامی این شهر را غالباً، «کرمان» می‌خواندند، بسیاری از این افراد با نسبت کرمانی شناخته شده‌اند و بدین ترتیب اهمیت تاریخ و کثرت رجال نام‌آور سیرجان تحت نام کرمان و نسبت کرمانی پنهان مانده‌اند. از جمله نام‌آوران این شهر در قرون اولیه اسلامی می‌توان به این افراد اشاره کرد:

ابراهیم بن عبدالله کرمانی، خوابگزار معروف عالم اسلامی در قرن دوم هجری، صاحب کتاب «دستور».

زادسپرم، موبد زرتشتیان کرمان و سیستان در قرن سوم، صاحب کتاب «گزیده‌های زادسپرم».

شاه بن شجاع کرمانی، (ف ۲۸۸ هـ ق) حکیم و عارف نامدار، صاحب کتاب «مرآة الحکماء» و آثار دیگر.

حرب بن اسماعیل کرمانی، (ف ۲۸۰ هـ ق) یار و مصاحب امام احمد حنبل، صاحب کتابهای «المسائل» و «السنة والجماعة».

خواجه ابوالحسن علی بن الحسن السیرجانی، (ف حدود ۴۷۰ هـ)، صاحب کتاب البیاض و السواد.

ابوعلی محمد بن احمد سیرجانی، که این مقاله در معرفی اوست. از نوشته‌های مورخین و جغرافی‌دانان اسلامی برمی‌آید که سیرجان در قرون چهارم و پنجم اوج دوران شکوه و عظمت خود را می‌گذرانده و بازار علوم و معارف رایج عصر در آن گرم بوده است. به عنوان نمونه، مقدسی صاحب البدء و التاریخ می‌نویسد که در سال ۳۲۵ هـ ق از احمد بن محمد بن حجّاج سگزی در سیرجان سماع حدیث کرده است.

۲-۳- سفرها

منابع ما غالباً از سیرجانی به عنوان شخصی کثیرالسفر یاد کرده‌اند. بر طبق این منابع سفرهای او غالباً در غرب دنیای اسلام بوده است به شرح ذیل:

فارس: الوافی بالوفیات.

بغداد (محل سکونت): الانساب، تاریخ دمشق، معجم السفر.

شام: الانساب، تاریخ الاسلام، الوافی بالوفیات.
دمشق: تاریخ دمشق، سیر اعلام النبلاء، غایة النهایة.

صور: سیر اعلام النبلاء، تاریخ دمشق.

حلب (در سال ۴۶۶ در این شهر بوده): التدوین

مصر: فهرست ابن خیر الاشبیلی

بادیه تبوک: الانساب

حجاز: الانساب

۲-۲-۴. استادان

ابوعلی سیرجانی را منابع احوال او به عنوان کسی که از حافظان بسیاری سماع حدیث کرده می‌شناسند. از افراد مذکور در ذیل به عنوان استادان او در حدیث یاد شده است^۳:

أبو بکر أحمد بن علی بن ثابت خطیب: الانساب، تاریخ دمشق، الوافی بالوفیات، لسان المیزان

أبونصر محمد بن محمد بن علی الزینی: معجم السفر

أبو الحسن سهل بن علی الخشاب: تلبیس ابلیس

أبو محمد کسری بن عبد الکریم بن کسری سلمی، قاضی حلب (سنه ۴۶۶ حلب): التدوین

عاصم بن حسن (بغداد): تاریخ الاسلام، سیر اعلام النبلاء

ابن طلحه: سیر اعلام النبلاء

محمد بن حسین بن ترجمان (شام): تاریخ الاسلام

أبو الحسن بن مکی مصری (دمشق): تاریخ الإسلام، سیر اعلام النبلاء

حسین بن علی رهاوی: غایة النهایة

قاضی الإمام أبو عبد الله محمد بن سلامه بن جعفر بن علی القضاعی الشافعی

(مصر): فهرست ابن خیر الاشبیلی

أبو الحسن بن أبی الحدید: تاریخ دمشق

محمد بن إبراهیم بن محمد بن عبد الله بن احمد بن حذلم (دمشق): تاریخ دمشق

علی بن محمد بن علی بن ازهر علمی (دمشق): تاریخ دمشق

علی بن الخضر بن عبدان (دمشق): تاریخ دمشق

أبو العباس بن قیس (دمشق): تاریخ دمشق

أبو القاسم عبد الرزاق بن عبد الله بن الفضیل (دمشق): تاریخ دمشق

أبو القاسم بن أبی العلاء (دمشق): تاریخ دمشق

مسلم بن احمد بن الحسين کعکی (دمشق): تاریخ دمشق
قاضی أبو عبد الله محمد بن علی بن یوسف بن اسباط طرسوسی (دمشق): تاریخ
دمشق

أبو الفتح سلیم بن ایوب رازی (صور): تاریخ الاسلام، سیر اعلام النبلاء، لسان
المیزان

أبو نصر محمد بن احمد بن شیبب کاغدی بلخی، مفسر در جیرفت کرمان: تاریخ
دمشق

ابراهیم بن علی بن یوسف، شیخ ابو اسحاق شیرازی فیروزآبادی را نیز می-توان
جزو استادان سیرجانی دانست: (تاریخ الاسلام)

۲-۲-۵. شاگردان

أبو الحسن سعد الخیر بن محمد انصاری (شیخ و استاد ذهبی): تاریخ الاسلام، لسان
المیزان

أبو الفضل عمار بن ناصر بن ناصر بن نصر مراغی حدادی: تاریخ الاسلام
أبو الکریم شهرزوری: غایة النهاية

ابوبکر ابن زهراء طریثی: تاریخ الاسلام، سیر اعلام النبلاء، لسان المیزان
أبو البرکات إسماعیل بن أحمد صوفی: سیر اعلام النبلاء، الوافی بالوفیات
ابوطاهر سلفی: تاریخ الاسلام، سیر اعلام النبلاء، معجم السفر، الوافی بالوفیات
أبو الفضل محمد بن طاهر مقدسی حافظ: الوافی بالوفیات

۲-۳. وجوه شخصیت علمی و دینی سیرجانی

۲-۳-۱. ابوعلی سیرجانی: حافظ و محدث

منابع ما در باب سیرجانی نوشته‌اند که حریص در طلب حدیث و سماع آن بود
و در این باب سفرهای بسیار کرد و حدیث بسیار شنید و رنج بسیار برد و
کتاب‌های زیاد نوشت. سمعانی می‌نویسد که خط ابوبکر خطیب را بر کتب
سیرجانی دیده‌است. در فهرست ابن الاشبیلی آمده که او کتاب «الشهاب فی
الآداب والأمثال والمواعظ والحکم» را در مصر بر مؤلف کتاب، القاضی الإمام
أبو عبد الله محمد بن سلامة بن جعفر بن علی القضاعی الشافعی خوانده است و
همین کتاب را در شعبان و رمضان ۴۹۳ هـ ق در جامع خلیفه بغداد باز گفته است.^۴

با این حال، غالباً او را به جعل حدیث و کذب و تزویر متهم کرده‌اند. سمعانی از
و به عنوان کسی که کتاب‌های بسیار امّابی فایده نوشت و در نقل ثقه و در قول
صدوق نبود یاد می‌کند و خاطر نشان می‌سازد که اهل بغداد و جماعت حفاظ آنجا
بر این صفات او اتفاق داشتند. ابن حجر در لسان المیزان و ابن جوزی در المنتظم

می‌نویسند که ابو نصر مؤتمن ساجی سیرجانی را کذاب می‌خواند. ذهبی در سیر و تاریخ الاسلام با تأیید ابن مطلب می‌افزاید که کذب و تزویر او آشکار شد. ابن حجر در لسان المیزان از قول ابن الأنمطی آورده که: سیرجانی خانه طریثی^۵ را خراب کرد. آیا جعل حدیث‌های سیرجانی هم از نوع دروغ‌های قربه‌الی الله^۶ بوده است؟

۲-۳-۲. ابوعلی سیرجانی: صوفی

غالب منابع یکی از القاب سیرجانی را «الصوفی» آورده‌اند. ابن حجر عسقلانی در لسان المیزان به نقل از سلفی او را یکی از شیوخ صوفیه خوانده و مؤلف تبصره العوام او را در ردیف شیوخ بزرگ تصوف از قبیل ابوسعید ابوالخیر نشانده‌است و آنجا که نگاه اهل سنت به عصمت پیامبران را نقد می‌کند- در بحث از داستان داوود و اوریا- می‌نویسد:

این قصه در تفسیر هل آتاک نبأ الخضم إذ تسوروا المحراب، یاد کند بنگر دلیری این قوم و قلت دیانتشان تا کجاست که گویند نبی مرسل و خلیفه خدای چنانکه گفت یا داوود انا جعلناک خلیفه فی الارض، به زنی عاشق شد و قصد خون یکی کرد از امتان خویش، تا او را بکشتند و او زنش را به زنی کرد؛ اگر این معنی بر شیوخ ایشان که بزرق و سالوس ایشان را اولیاء می‌خوانند اطلاق کنی و گویی شیخ ابواسحق یا ابوعلی سیرجانی یا ابوسعید ابوالخیر این معنی بکرد و زن یکی از مریدان خویش یا مسلمانی بدین طریق به خانه برد، گویند کافرست و خونس مباح، که در حق اولیای این اعتقاد دارد و چون ایشان در حق انبیا و رسل می‌گویند، اعتقاد اهل سنت و جماعت است و رد آن رفض بود...» (حسنى رازی، ۱۳۸۳: ۱۵۳)

در الوافی بالوفیات از مصاحبت او با مشایخ صوفیه یاد شده و جامی در نفحات الأئیس حکایت زیر را از حلم صوفیانه او نقل کرده است:

«آورده‌اند که وی را مسافری رسید. برای سوزنی هفتاد بار او را به بازار فرستاد که بهتر از این می‌باید. و شیخ ابوعلی با بزرگی و پیری خویش می‌رفت و دیگری می‌آورد تا هفتاد بار. بعد از هفتاد بار سوزنگری بیاورد تا چنان که او را باید، سوزنی اختیار کند. آن مسافر گفت: دریغا که نیم‌خادم بیش نبودی که دلت بگرفت! و من از برای تجربه می‌کردم. اگر سوزنگر را نیاوردی هفتصد بارت بخواستم فرستاد.» (جامی، ۱۳۷۳: ۲۱۰)

سمعانی او را کسی دانسته که بادیه تبوک را با توشه‌ای اندک طی کرده است.^۷ ابن جوزی در تلبیس ابلیس، شش سخن به اسناد او نقل کرده که همه مربوط به اعمال و آداب صوفیان هستند و راوی اصلی آنها ابو نصر سراج، صاحب اللمع فی التصوف از مهم‌ترین کتاب‌های تصوف است.

۲-۳-۳. ابوعلی سیرجانی: عابد و زاهد

منابع ما همگی او را با صفاتی از قبیل زاهد و عابد ذکر و از عبادت و تنسک و ورع و صلاح و تقلل و نماز شب او یاد کرده‌اند. ذهبی در تاریخ الاسلام آورده که سیرجانی در وفات ابواسحاق فیروز آبادی^۸ او را غسل داده‌است. با توجه به شخصیت برجسته فیروز آبادی، این امر از قبول فوق‌العاده واشتهار ابوعلی سیرجانی به صلاح و تقوی در بغداد آن روزگار حکایت دارد.

۲-۴. خانواده ابوعلی سیرجانی

۲-۴-۱. ست‌البلد، همسر ابوعلی سیرجانی

ابو طاهر سلفی، همسر سیرجانی را، ست‌البلد^۹، دختر عبدالله رومیّه معرفی و به اسناد او حدیث « إِنَّ مِنْ الشَّعْرِ حَكْمَةٌ »^{۱۰} را روایت می‌کند. پیداست که ست‌البلد خود از راویان معتبر بوده که شخصیت برجسته‌ای چون سلفی حدیثی را به اسناد او روایت کرده‌است.

۲-۴-۲. ام‌النسب سعدی، دختر ابوعلی سیرجانی

ابوسعبد سمعانی از دختر سیرجانی با نام سعدی یاد کرده و او را صالحه و فقیره خوانده‌است و نوشته که در بغداد از سعدی سماع حدیث کرده و کتاب *البعث ابن ابی داود سجستانی* را بر او خوانده‌است و در سال ۵۳۷ هـ ق محضر او را در احیا درک کرده‌است. ابوسعبد عبدالکریم سمعانی صاحب کتاب *بی‌نظیر الأنساب* و یکی از شخصیت‌های طراز اول علمی جهان اسلام است. یاد کرد نیک و در واقع شاگردی کردن او نزد سعدی سیرجانی مبین مقام برجسته معنوی و علمی این بانوی دانشمند است.

ابو طاهر سلفی نیز در *معجم السفر* از دختر ابوعلی سیرجانی، با کنیه ام‌النسب یاد و حدیثی در باب صدقه به اسناد او روایت می‌کند.

با توجه به این که سمعانی و سلفی هر دو از شخصی که او را دختر ابوعلی سیرجانی دانسته‌اند، روایت حدیث کرده‌اند و یکی با کنیه و دیگری با نام از او یاد کرده‌اند، به نظر می‌رسد ام‌النسب کنیه و نام او سعدی باشد.

۲-۵. آثار

چنانکه در نصوص منابع مربوط به ابوعلی سیرجانی در ابتدای همین مقاله دیدیم، غالباً از اینکه او مصنفات بسیاری در حدیث داشته یاد کرده‌اند. از جمله سمعانی می‌گوید: خط ابوبکر خطیب را بر کتابهای او دیده و ابن حجر در لسان المیزان، به نقل از شخصی به نام ابن نجّار می‌نویسد: سیرجانی کتابها و اجزاء^{۱۱}

بسیاری را با خط خود نوشته بوده است. از تعداد و نام و سر نوشت کتاب‌ها و اجزای سیرجانی چیزی نمی‌دانیم و فقط در سلسله راویان حدیث گاهی به نام او برمی‌خوریم. با توجه به اینکه اثری از سیرجانی باقی نمانده، نمی‌توان کم و کیف آثار او را تبیین کرد. البته اگر هم آثاری از او مانده بود، از آنجا که این آثار مجموعه‌هایی از احادیث بوده‌اند، تحلیل آنها جنبه رجالی و درایت حدیث می‌یافت و طبعاً از عهده این مقاله که تک‌نگاری در باره زندگی اوست، بیرون می‌بود.

۲-۶. وفات

تاریخ وفات او در المنتظم، سیر اعلام النبلاء، الوافی بالوفیات، لسان المیزان و الغدیر ۴۹۵ هـ ق ذکر شده است و در الانساب ۴۸۰ هـ ق. با توجه به اجماع سایر منابع و قید ماه در گذشت و نیز سن او هنگام وفات، در سیر اعلام النبلاء - که حکایت از منبعی مؤثق در نقل ارقام مذکور دارد - ضبط الانساب نادرست می‌نماید. بنا براین:

ابوعلی سیرجانی در شعبان سال ۴۹۵ هـ در سن ۸۷ سالگی وفات یافته است.

۳. نتیجه‌گیری

ابوعلی حسن بن محمد بن احمد سیرجانی از شرق دنیای اسلام به بغداد رفت و در آنجا پایگاه علمی و معنوی مهمی یافت. شهرت او به زهد و ورع و تصوف در کنار اشتهارش به وضع حدیث از او چهره‌ای متناقض ساخته است. شخصیت دختر او سعدی سیرجانی و همسرش ست‌البلد، که هر دو از حافظان و محدثین بوده‌اند جوّ خانوادگی سیرجانی را محیطی محدث‌پرور نشان می‌دهد که در آن زن و مرد هر دو به درجات بالای علمی در روزگار خود نائل شده بوده‌اند.

یادداشت‌ها

۱. اطلاعات سمعانی در باره سیرجانی بسیار مهم است، به خاطر اینکه سمعانی، «سعدی» دختر ابوعلی سیرجانی را دیده و شاگرد او بوده و طبعاً مدتی را در حضور او گذرانده است؛ بنابراین اطلاعات او دست اول و دارای اعتبار زیادی است. باین حال نام پدر و تاریخ فوت سیرجانی به روایت سمعانی با همه منابع دیگر متفاوت است. در مورد تاریخ وفات او خواهیم دید که روایت منابع پذیرفتنی‌تر است در مورد نام پدر او نیز اجماع منابع ما را بر آن می‌دارد که قائل به خطای کاتبان یا افتادگی یا عللی نظیر آن شویم.

۲. نسبت او را ذهبی در سیر اعلام النبلاء شیرجی و به معنی شیره‌فروش (شیرج در عربی و شیرگ در پهلوی و شیره در فارسی) دانسته که قطعاً نادرست است. ذهبی این نسبت را از الانساب گرفته و آنچه او را در مورد نسبت سیرجانی به اشتباه انداخته، واژه الشیرجان است. در این مورد باید گفت که الشیرجان و السیرجان هر دو در مورد سیرجان کرمان کاربرد داشته و در متون عربی فراوان دیده می‌شوند. نسبت الکرمانی و صورت کامل نام و تاریخ وفات او که در سیر اعلام النبلاء به صورت «الشیرجانی المحدث الرحال أبو علی الحسن بن محمد بن أحمد بن عبدالله بن الفضل الکرمانی الصوفی... مات سنة خمس وتسعين» آمده کاملاً نشان می‌دهد که نسبت شیرجی غلط و سیرجانی درست است. علاوه بر این، سمعانی ترجمه او را تحت عنوان نسبت سیرجانی آورده و نه شیرجی.

۳. اسامی داخل پرانتز نام مکان‌هایی است که در منابع به عنوان محل سماع سیرجانی آمده‌است

۴. برای اطلاعات بیشتر از کتاب الشهاب و مؤلف آن قاضی قضاعی ببینید مقدمه استاد جلال‌الدین محدث ارموی را بر شرح فارسی شهاب الاخبار، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی چاپ دوم ۱۳۶۱.

۵. أحمد بن علی بن زکریا أبو بکر الطریثی (ترشیزی)، شیخ ابوطاهر سلفی. سلفی او را بزرگترین شیخ صوفیه می‌داند که در بغداد ملاقات کرده است و می‌نویسد که در آخر عمر نابینا شد و به خاطر حسن ظنی که به ابوعلی سیرجانی داشت به او اعتماد کرد و ازو خواست که حدیث برایش بنویسد (لسان المیزان).

۶. دروغ‌های قریه الی الله از جمله تعالیم کرامیان بوده است که: «در نقل احادیث از زبان حضرت رسول، دروغ‌هایی را که مایه افزایش ایمان و رقت قلب شنوندگان شود، مجاز می‌دانسته‌اند و این نکته‌ای است که در میان علمای حدیث شهرت بسیار دارد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۳: ۹۶). آیا ابوعلی سیرجانی از پیروان محمد بن کرام (متوفی ۲۵۵) بوده است؟

۷. طی بوادی - خصوصاً بادیه بصره و تبوک - بی زاد و توشه یا با توشه اندک، از مصادیق توکل صوفیانه بوده و در کتب صوفیان موارد بسیاری از آن نقل شده‌است.

۸. ابراهیم بن علی بن یوسف، ابو اسحاق شیرازی فیروزآبادی، شیخ بزرگ شافعیه در عصر خود و از شخصیت‌های برجسته علمی و معنوی تاریخ اسلام، متوفی به سال ۴۷۹ هـ.ق.

۹. ست البلد را می‌توان معادل «شهربانو» در فارسی دانست.

۱۰. صورت مشهور این حدیث «إن من الشعر لحکمه» است.

۱۱. اجزا جمع جزء و جزو است و آن «از اصطلاحات علمای حدیث است یعنی احادیث روایت شده از یک شخص معین، یا احادیثی که به یک موضوع خاص تعلق دارد، یا احادیثی که با عددی خاص مرتبط است. حجم این اجزا از چند ورق تا ده‌ها ورق است و غالباً حجم آن اندک است» (محمد بن منور، ۱۳۸۱: ۲/۴۹۱).

کتابنامه

۱. ابن الجزری. (بی تا). **غایة النهاية فی طبقات القراء**. غنی بنشره ج. برجستراسر. قاهره: مکتبه المتنبی.
۲. ابن الجوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی. (۱۴۲۱ هـ ق، ۲۰۰۱ م). **تلبیس ابلیس**. بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر.
۳. _____ (۱۳۵۸ هـ ق). **المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم**. بیروت: دار صادر.
۴. ابن العدیم، کمال الدین ابوالقاسم عمر بن احمد. (بی تا). **بغیة الطلب فی تاریخ حلب**. به کوشش سهیل زکّار. بیروت: دارالفکر.
۵. ابن عساکر، علی بن الحسن. (۱۴۱۵ هـ ق). **تاریخ مدینة دمشق**. تحقیق علی شیری. بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع.
۶. الاشبیلی، ابوبکر محمد بن خیر بن عمر بن خلیفه الاموی. (۱۴۱۹ هـ ق)، **فهرست ابن خیر الاشبیلی**. تحقیق محمد فؤاد منصور. بیروت: دارالکتب العلمیة.
۷. الأُمینی النجفی، عبدالحسین. (۱۳۸۷ هـ ق، ۱۹۶۷ م). **الغدیر**. بیروت: دارالکتب العربی .
۸. _____ (۱۴۲۰ هـ ق، ۱۹۹۹ م). **الوضّاعون و أحادیثهم**. تحقیق: السید رامی یوزبکی. بیروت: مرکز الغدیر للدراسات الإسلامیة.
۹. جامی، نور الدین عبد الرحمان. (۱۳۷۳). **نفحات الأنس من حضرات القدس**. به تصحیح محمود عابدی. تهران: انتشارات اطلاعات.
۱۰. حسنی رازی، سید مرتضی بن داعی. (۱۳۸۳). **تبصرة العوام فی معرفة مقالات الأنام**. به تصحیح عباس اقبال. چاپ دوم. تهران: انتشارات اساطیر.
۱۱. الذهبی، شمس الدین محمد بن احمد. (۱۴۰۷ هـ ق، ۱۹۸۷ م). **تاریخ الإسلام**. تحقیق: د. عمر عبد السلام تدمر. بیروت: دارالکتب العربی.
۱۲. _____ (۱۴۱۳ هـ ق). **سیر اعلام النبلاء**. تحقیق: شعیب الأرنؤوط. چاپ نهم. بیروت: مؤسسه الرسالة.
۱۳. _____ (۱۳۸۲ هـ) و **میزان الإعتدال**. تحقیق علی محمد البجاوی. بیروت: دارالمعرفة للطباعة و النشر.
۱۴. الرافعی القزوینی، عبدالکریم بن محمد. (۱۹۸۷ م). **التدوین فی اخبار قزوین**. تحقیق: عزیزالله عطاردی. بیروت: دارالکتب العلمیة.

۱۵. السلفی الاصبهانی. (بی تا) ابو طاهر احمد بن محمد. **معجم السفر**. تحقیق عبدالله عمر البارودی. مکه المکرّمه: المكتبة التجارية.
۱۶. السمعانی، ابو سعد عبد الکریم بن محمد. (۱۴۰۸ هـ ق، ۱۹۸۸ م). **الأنسَاب**. تحقیق: عبدالله عمر البارودی. بیروت: دارالجنان.
۱۷. شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۳). **درویش ستهنده**. تهران: سخن.
۱۸. _____ (۱۳۸۶). **قلندریه در تاریخ**. تهران: سخن.
۱۹. الصفدی، صلاح الدین خلیل بن ایبک. (۱۴۲۰ هـ ق، ۲۰۰۰ م). **الوافی بالوفیات**. تحقیق: احمد الأرنؤوط و ترکی مصطفی. بیروت: دار احیاء التراث.
۲۰. العسقلانی، احمد بن علی بن حجر. (بی تا). **لسان المیزان**. محقق: عبدالفتاح ابو غده. مکتب المطبوعات الاسلامیة.
۲۱. لسترانج. (۱۳۷۷)، **جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی**. ترجمه محمود عرفان. تهران: علمی و فرهنگی.
۲۲. محمد بن منور. (۱۳۸۱). **اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید**. به تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی. چاپ پنجم. تهران: آگاه.
۲۳. مقدسی، محمّد بن احمد. (۱۹۶۷ م) **أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم**. چاپ دوّم. لیدن: مطبعة بریل.
۲۴. _____ (۱۳۷۴). **آفرینش و تاریخ**. ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: نشر آگه.